

Євген ЛУНЬО

КУЛЬТ РІДНОЇ АРМІЇ У ПОВСТАНСЬКІЙ ЕПІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ ЯВОРІВЩИНИ

На основі поглибленого аналізу окремого народного оповідання простежено, як у повстанському героїчному епосі проявляється культ рідної національної армії. Вказано, з одного боку, його княжі, козацькі й стрілецькі традиції, а з іншого — своєрідні ознаки й властивості, що випливають із партизанської специфіки збройної боротьби часів ОУН та УПА. Основу культу становлять висока духовна й моральна культура, тверді ідейно-політичні переконання, героїчні бойові дії українського війська, його жертвна відданість своїй національній ідеї. Зазначено, що у новітньому фольклорному процесі Українська Повстанська Армія як об'єкт епічної творчості функціонує перманентно і динамічно.

Ключові слова: повстанський героїчний епос, народні оповідання, національний герой, масовий героїзм, ОУН, УПА, Яворівщина, московсько-комуністичний імперіалізм.

К оли говорити про вояцький героїзм УПА, то в усній традиції він більшою мірою індивідуальний, ніж героїзм узагальнений, що стосується більших чи менших військових підрозділів. Це, власне, закономірно впливає із історичного підґрунтя. Йдеться передовсім про конкретно-історичні особливості боротьби ОУН-УПА. Більші військові загони на рівні куренів (сучас. батальйони) чи загони (полки) в реальності функціонували тільки в перших роках збройної боротьби 1943, 1944 років передовсім на Волині. Зрозуміло, що вони — партизанська армія, не маючи своєї держави, а отже й відповідної військово-господарчої інфраструктури — не могли витримати протистояння із тогочасними найбільшими бойовими арміями світу: німецькою і московською. У важких кровопролитних боях частина оцих більших формувань УПА були розпорошені. Тоді командування УПА вирішило змінити тактику боротьби: великі військові з'єднання розпустити, а основними оперативними бойовими одиницями вважати сотні, або навіть відділи, що становили, залежно від обставин, кілька десятків чоловік [7, с. 237].

Отож українське населення в реальності стикатися і спостерігати за великими формуваннями УПА, що їх і візуально, і за смыслом можна було сприймати як власне армію, могло лише доволі короткий час — перший рік-два. Всі наступні тривалі роки аж до середини п'ятдесятих люди бачили й контактували рідше з відділами, а в основному з боївками, що становили від кількох до кільканадцяти осіб, і найбільше — з окремими особами. В цьому ракурсі вже йшлося не про армію в її традиційному, типовому розумінні, а як про партизанів, з їхнім індивідуальним самовираженням — героїзмом. Цей період тривав доволі довго, до початку п'ятдесятих років, хоча поодинокі прояви збройного героїзму ОУН-УПА тривали до початку шістдесятих [20, с. 63—104].

Та все ж люди розуміли, що індивідуальний партизанський героїзм — це героїзм жертвний, і герой-одинак раніше чи пізніше загине, бо він не може фізично протистояти армії ворога. Народ реально усвідомлював, що перемогти ворога може тільки армія. Саме тому в героїчному епосі Яворівщини, як, зрештою, і в інших регіонах, доволі виразним є культ української армії і пов'язаного з нею масового безособового героїзму українського вояцтва. В українців на Яворівщині цей культ в народному середовищі бере свої початки від княжих, а потім козацьких часів. В усній традиції цього краю ми

зафіксували перекази про переможні битви княжо-го війська із татарами. Один з таких творів із розповіді Я. Куп'яка про урочище Головатое і Могивки¹. Говорячи про великі битви давньоукраїнських воїнів з монголами на Яворівщині, покликається серед іншого й на легенди та перекази археолог М. Пелешишин [17, с. 106—107].

Героїчний епос з княжих часів на Яворівщині — йдеться про тексти, що ми записали принагідно як органічну складову повстанської героїчної прози — дійшов до нашого часу у доволі стягненій формі. Його конкретно-історична атрибуція, як от про якого саме князя і про який час, вже затратилася. Збереглася лише констатація, що це було українське княже військо, і що воно в обороні рідної землі і держави хоробро билосся із загарбниками монголами. Отож, як бачимо, те найважливіше, що залишилося в народній пам'яті — це духовні ідейно-світоглядні цінності, пов'язані із культом українського війська, що хоробро захищає від чужинців-займанців рідний край.

Усна традиція з часів козаччини на Яворівщині більш об'ємна й конкретна. Пов'язується вона передовсім із військом Богдана Хмельницького. В її основі лежать реальні історичні події — перебування у цьому краї козацьких загонів восени 1648 р., а також перехід через Яворівщину війська Богдана Хмельницького у поході 1651 року [4, с. 53—57].

З цього періоду заслуговує на увагу народний переказ Євгена Пузяка про переможний бій козаків з поляками². Козацьке військо тут названо загоном, що, по суті, становить певну частину війська, але репрезентує собою армію Хмельницького. Бій переможний, поляки — достойний суперник, бій запеклий і кривавий, немало козаків у ньому полягло, але поляків перемогли, переслідували їх аж до прилбицької церкви, де поляки заховалися, але потім здалися козакам, «били перед ними лобами», прохаючи помилування, звідси і назва села Прилбичі. Звісно, це народна, оперта на поетичному вимислі етимологія, бо ж село Прилбичі з цією своєю назвою, як свідчать історичні документи, існувало задовго до вказаної події, перша згадка про нього датована 1376 роком [2, с. 9].

¹ Записав Є. Луцьо 16.05.2003 р. у с. Бунів Яворівського р-ну від Куп'яка Ярослава, 1934 р. н.

² Записав Є. Луцьо 15.02.2002 р. у м. Яворів від Пузяка Євгена, 1935 р. н.

Як показують нам польові дослідження, в усній традиції Яворівщини доволі розповсюдженим є культ Богдана Хмельницького зі своїм військом. З його пам'яттю у багатьох селах пов'язують віковічні дерева, передовсім дуби. У топонімічних переказах і легендах зазначається, що під цим чи тим дубом відпочивав Богдан Хмельницький зі своїм військом, чи цей дуб бачив Богдана Хмельницького з його військом. Такі дуби є, наприклад, у Яворові коло Гірної церкви [22, с. 794], у Старому Ярі, у Немирові.

Існують також перекази, що гетьман Хмельницький разом зі своїми старшинами відпочивав під церквою у селі Мужилівці [10, с. 60]. На південний захід від Яворова ще й до сьогодні збереглися залишки польової дороги, що її називають Ярославський гостинець. У сусідніх селах Наконечне Перше і Наконечне Друге збереглися оповіді найстарших людей, що цією дорогою проходив гетьман Богдан Хмельницький зі своїм військом на Люблін і Варшаву [22, с. 245].

Без сумніву, така численна епічна «прив'язка» до Яворівщини особи самого Б. Хмельницького виводиться суто із художньо-поетичного вимислу. Тим паче, що достовірних історичних джерел про перебування гетьмана у цій місцевості немає, вказано лише, що у цій військовій кампанії він перебував у своїй ставці під Львовом [3, с. 301—302; 8, с. 208].

Зазначимо, що на Яворівщині у народному епосі зустрічаємо певне фольклорно-поетичне кліше «Богдан Хмельницький і його військо» з досить промовистим семантико-смісловим наповненням. З одного боку констатація, що гетьман зі своєю козацькою армією тут перебував (проходив, відпочивав, вів переговори) є маркером українськості цієї землі, а також засвідчує вкоріненість соборницьких і державницьких ідей у шкалі суспільно-світоглядних цінностей. Водночас це є вираження населенням цього краю культу збройної сили — своєї власної справжньої армії та військово-політичного лідера, як визначально-го чинника національно-визвольної боротьби.

До речі, подібне явище виразно простежується й у повстанській усній традиції Яворівщини, де ми зафіксували біля двох десятків народних оповідань про перебування тут Головного командира Української Повстанської Армії Романа Шухевича [11; 14]. Це знову ж таки свідчить про неабияку ідейно-політичну значимість і вагомий художньо-естетичний потенці-

ал генерала «Тараса Чупринки» та його армії в народному середовищі, говорить про розуміння широкими масами визначальної ролі збройної сили у вирішенні геополітичних конфліктів.

Доволі об'ємно культ рідної української армії простежується й у стрілецькій фольклорній прозі Яворівщини. Тут ми записали цілу низку переказів та народних оповідань про бойові дії Українських Січових Стрільців і Української Галицької Армії з російськими царськими, більшовицькими, а також польськими ворогами — загарбниками українських земель і противниками української державності. У цих творах в героїчному ракурсі змальовуються національні військові формування, що оперували як на самій Яворівщині, так і на інших теренах України. Такий розлогий театр воєнних дій у народному розумінні засвідчує належну чисельність, широкі тактико-стратегічні можливості й неабиякий бойовий потенціал рідної армії.

Примітно, що особливою ознакою багатьох текстів є приділяння у них децю більшої уваги кадровій армійській атрибуції: говориться про військову структуру, звання, озброєння, амуніцію, тактику й стратегію, при цьому, як для народних оповідачів, досить вільно і вміло послуговуючись військовою термінологією. Ця ознака — ще одна з форм захоплення й пієтету перед справжньою армією, на яку по кількох віках нарешті спромоглася й українська нація.

Цікаво, що у чималій частині стрілецької прози розповідається, як цивільне населення допомагало Січовим Стрільцям чи УГА харчами, медичною опікою, радо приймали квартирувати у свої оселі. А що найважливіше, добровільно прилучаючись до бойових дій, активно допомагали бити ворога. Так, в одному з переказів йдеться про те, як селяни Наконечного, озброївшись вилами, сокирами і хто чим міг, допомогли сотні УГА вціліти розгромити великий польський загін, що неочікувано напав на Яворів [23, с. 384]. Подібних творів стрілецького оповідного фольклору маємо ще понад десяток у своєму домашньому архіві. Це засвідчує, що широкий народний загал не лише на словах, але й на ділі доводив свою шану і любов до власної армії, проявляв готовність жертвувати для неї усім, бо ж розумів, що вона воює за його національно-державницькі інтереси.

Отож ми на матеріалах Яворівщини побачили, що в українській епічній традиції крізь віки від княжих

аж до стрілецьких часів виразно простежується культ власної героїчної армії, що славно воювала із різними зовнішніми ворогами, оберігаючи рідну землю й змагаючи до національної державності. Зазначимо, що цей культ в народно-епічній формі побував, перманентно переходячи від покоління до покоління, й дотривав аж до кінця ХХ — поч. ХХІ ст. Звідси вже сама логіка говорить нам, що він при цьому не мав оминати повстанську епоху і не міг в особливий спосіб не виразитися у повстанському героїчному епосі. Тим паче, що повстанська боротьба була найбільш організованим, масовим, ідеологічно довершеним і мілітарно потужним національно-визвольним рухом в усій українській історії. Тому жодна попередня історична епоха не народила такого багатющого і різноманітного фольклору, як повстанська. Беззаперечним є твердження авторитетного вченого, засновника повстанської фольклористики Григорія Дем'яна, що про учасників національно-визвольної боротьби під проводом ОУН та УПА є мільйони зразків оповідної народної творчості [5, с. 3]. Та разом з тим зазначимо, що в українській фольклористиці побутує й думка, що українського повстанського героїчного епосу взагалі немає. Так твердить знаний дослідник народної прози професор Василь Сокіл. Ми ж вважаємо, що у багатющому масиві повстанської оповідної традиції героїчний епос становить доволі значну частину. Підставою цього нашого міркування є аналіз численних епічних творів, що ми упродовж тривалих польових досліджень записали на Яворівщині. А як ще один аргумент стосовно закономірності й неминучості постання українського повстанського героїчного епосу наведемо теоретичне твердження проникливої дослідниці Наталії Ярмоленко, що як такий героїчний епос є цілісною естетичною динамічно-еволюційною системою, що має власну самодостатню генетичну основу й структуру — стали незмінно-національну сутність. І тому він, навіть попри несприятливе буття етносу у чужих державах, не втрачає глибинних етнічних основ, духу нації, який врешті-решт відроджується й становить незмінні засадничі традиції [24, с. 33].

У своєму дослідженні ставимо за мету розглянути мотиви, в яких оспівується героїзм Української Повстанської Армії як військової формації. В нашому розпорядженні майже два десятки творів, у яких

ці мотиви є доміантними. Та виходячи із обмеженого рамками статті формату, вважаємо за доцільне зупинитися на аналізі лише одного твору, а саме народного оповідання від Стефанії Писик³. Це дасть нам можливість повніше розкрити його ідейно-художній зміст, виразніше побачити генезу й динаміку його героїчної сутності, художні засоби і прийоми її вираження та специфіку функціонування. Для цього застосовуватимемо, поряд з іншими, також і герменевтичний метод аналізу, що його визначають як мистецтво розуміння текстуального дискурсу [6, с. 89]. Герменевтику також окреслюють як коментування та інтерпретацію мистецького твору шляхом розумово-аналітичного й інтуїтивного осягнення його художнього смислу [1, с. 432].

Розпочинається досліджуваній твір фактично позасюжетним елементом, який на першій погляд має дуже малу дотичність до події, що лягла в основу сюжетотворення. Та коли його розглядати не поверхово, стосовно лише сюжету, а як органічну складову цілого, простежену крізь призму сприйняття й осмислення події оповідачем, то побачимо у цьому епізоді доволі значиме ідейно-сміслові й психоемоційне навантаження.

У композиційному плані це пролог. У ньому розповідається, що у село приїхали з району високопосадові представники окупаційної влади, передовсім репресивно-каральних органів, примусово скликали людей на сходина й почали їм погрожувати, аби не підтримували повстанців. У разі, якщо хтось із жителів не послухається, а допомагатиме українським партизанам: надаватиме їжу, сховок та всіляку іншу допомогу, то тоді їхнє село обступить московська армія і все — людей і всі споруди — знищить до тла.

Зрозуміло, що коли виходити із реальності, то представник з району виступав перед селянами якийсь певний тривалий час, щонайменше хвилин п'ятнадцять-двадцять. Тим часом оповідачка передала його максимально стисло, всього лише у трьох реченнях. «Якщо ви будете переховувати бандерівців і їх годувати, так ми спровадимо військо, техніку, перестріляємо вас всіх винних і невинних, а село спалимо. Знищимо Бунів з лиця землі. Що вже більше Бунів не буде існувати на землі». Як бачимо, вона майстерно сконцентрувала у них усю сутність цього

виступу й експресивно передала своє враження від почутого, свій нажаханий дитячий душевний стан.

Це звичне для російських окупантів застрашування й тероризування цивільного населення, розраховане паралізувати його волю й таким чином розгромити чи принаймні послабити всенародний збройний опір іноземному поневоленню. Слід зазначити, що таке залякування не було голослівним, а дуже часто ставало реальністю. Так, у повстанській епічній традиції Яворівщини ми зафіксували кілька розповідей про жахливі криваві каральні операції радянської влади у серпні 1944 р., коли велика кількість війська навіть із залученням бронетехніки оточувала село і без жодного суду чи слідства розстрілювали всіх чоловіків, що попадали їм на очі. Чимало з них були не просто вбиті, а замордовані у садистський спосіб. Таких численних вбивств невинного населення зазнали села Шкло, Вільшаниця, Прилбичі, Підлуби, Семирівка.

Як би там не було, жителі села Бунова сприйняли погрози серйозно, бо знали справжню сутність сталінського комуністичного режиму ще з передвоєнної окупації, і особливо кровавої масакри в'язнів у тюрмах Західної України в перші дні німецько-радянської війни. Ці події, до речі, також доволі широко й емоційно представлені в народній епічній традиції. Також не виключено, хоча у тексті розповіді про це не згадується, що на цей час уже в деяких селах відбулися розправи війська над населенням, і про це було відомо також мешканцям Бунова.

Разом з іншими набралася ляку й оповідачка. Тодішній тринадцятилітній підліток, вона попри малий вік вже була добре обізнана із тогочасним суспільно-політичним становищем. Розуміла мету, цілі, а також всенародний характер збройної боротьби українців.

Не було для неї і таємницею, що сили народу й окупантів були неспівмірними, рідне партизанське військо не могло нарівні протистояти численній і належно забезпеченій усім необхідним ворожій армії. Також для підлітка було безсумнівним, що словесними погрозами районного начальства мешканців їхнього села не залякати, їхня всебічна підтримка повстанців-оборонців рідного народу й землі — не припиниться. Отож, на думку дівчинки, можлива смертоносна розправа над усім селом є неминучою. З тривогою, що постійно наростає, підліток очікує біди. І як виразно буде видно із подальшого розви-

³ Записав Є. Луньо 29.07.2011 р. у с. Любині Яворівського р-ну від Писик Стефанії, 1931 р. н.

тку подій, ця біда пов'язується й уособлюється із численною й грізною ворожою армією. Вербально цього страху дівчина у тексті не висловлює, зусиллям волі хоче його опанувати, затамувати в собі. І це їй до певної міри вдається, та все ж повністю приховати його на психоемоційному рівні неможливо, адже йдеться про життя її власне, її рідних та й, зрештою, усього села.

І ось кульмінація цієї тривоги й страху настає у момент, коли через кілька днів раптом стає чути гул і шум, що не припиняється, а навпаки — наростає. І дівчинка, й усі в хаті, вже звиклі до тривалих воєнних перипетій, безпомилково визначають, що це до села наближається велика кількість війська. Усвідомивши це, вони розгублюються, падають духом, відчують себе приреченими, бо гадають, що погрози таки здійснилися, і московська армія прийшла їх знищувати. «Я кажу: мамо, та їде військо. Та їде військо із Сходу. Хто їде? — Москаль. Так як обіцяли обступили, перестріляти і спалити — так і їдуть».

У дитячій душі постійно наростає страх перед ворожим військом, адже дівчинка на основі власного реального усвідомлення тогочасного суспільно-політичного становища сприймає його передовсім як карателів. І головна функція московської армії, на її думку, це катувати і мордувати мирне населення. До краю напруженим, здавалось би невідворотним жахіттям, душевний стан у тексті розповіді адекватно передається то через вчинки, то через наївні гарячкові дитячі думки про порятунок. «І так та колона їде, а ми повтікали до хати, замкнулися на дрючок, навіть обидві з мамою, нікого більше не було». У цих словах примітивне сподівання матері й дитини, що підперши дрючком двері, вони врятуються, засвідчує все те жахіття московсько-більшовицького так званого «визволення від фашистів», що його вимушене було зазнати мирне населення. Так само вражаючим є і таке ще міркування дівчинки: «Йой, я думаю, може я сховаюся під ліжку. Але подумала, як я залізу під ліжку, а буде хата горіти і ліжка, і я під ліжком. Може я втечу до кухні, через вікно і на другу сторону втечу».

Розповідь далі тримає слухача у постійно наростаючій напрузі. Дитина переконана, що їх приїхали мордувати, і ось розвиток дії підводить слухача до того моменту. Кілька осіб, що їхали на конях попереду, прив'язують коней до воріт і прямують до хати.

З цього моменту за попередньо сформованою логікою розповіді мало б початися невідворотне жахіття розправи над безборонними.

Проте раптом події неочікувано починають розгортатися в іншому напрямку. Дівчинка ще не може осмислити цих змін своїм розумом і чітко висловити їхню сутність. Але слухач вловлює їх через поступові переміни експресії розповіді. Першим вербальним пунктом трансформації експресивності тривоги й відчаю на спокій, лагідність і надію таки залишитись живими є слово «просять». Так замість сподіваної від російських солдатів брутальної поведінки й грубої огидної лайки, вояки починають лагідно просити господарів, щоб ті їм відчинили. Вельми значимим фактом, який також помітно знімає психоемоційну напругу, є те, що розмовляють прибульці українською мовою. Звертаються вони із словами «господиню», «госпосю», і далі ввічливо просять вийти до них. При цьому поведінка їхня спокійна і тактовна, не грюкають ні у двері, ні у вікна, аби насильно увійти у хату. Настійливо просять власників хати вийти до них на подвір'я.

З усього цього і сама оповідачка, і її матір відчують, що тут щось не те, що вони думали, не виглядає, щоб їх прийшли знищувати. Та їхня тривога все ще не зникає, сумніви не розвіюються. З одного боку дався взнаки до краю емоційно напружений переляк бути помордованими, а з іншого боку — вони не могли собі представити, що тут замість московської армії карателів може з'явитися якась інша справжня армія, але принаймні налаштована не вороже. «А мама: «Що вам треба? Що ви хочете? Ми нікуди не виходим». — «Та вийдіть, ми вас хочем попитати. Та вийдіть, та не бійтеся нас». А я кричу: «А ви нас хочете розстріляти». — «Та ні, ми вас не будемо стріляти, вийдіть до нас, вийдіть. Ми тільки хочемо щось запитати». І так просять ласкаво».

І ось, зважаючи на настирливі, але ввічливі прохання, хоча і не знаючи, що ж то за військо, мати з батьком таки виходять з хати до них. І от цікава деталь, яка на перший погляд навіть суперечить правдивості розповіді. Перед тим дівчина зазначила, що вдома була лише вона з матір'ю, а тепер ось в хаті є також і батько, й ще одна сестра. На нашу думку, ця алогічність — це не є звичайна плутанина у розповіді, а закономірно впливає із високого психоемоційного напруження оповідачки. Цей стан опа-

нував дівчинку, поглинув усю її увагу й спрямував на своє вираження. А тому-то, можливо, дівчинка й не зорієнтувалася, що в хаті крім неї й матері є ще й інші члени сім'ї, або не помітила, як до хати пізніше зайшов ще й батько із сестрою, а чи й помітила, та природно «забула» про це сказати. Отож ця підмічена нами деталь засвідчує напружений, навіть розпачливий плин розповіді, що в свою чергу майстерно передає усю гнітючість і драматизм розповіді.

І далі виявляється, що військо, дійшовши до роздоріжжя, на якому стояла хата оповідачки, не змогло на карті належно зорієнтуватися, як далі рухатися у потрібному їм напрямку на місто Мостиська, й тому вояки так просили селян правильно зорієнтувати їх на місцевості. Мирна і тактовна поведінка невідомих військових схиляє місцевих чоловіка й жінку на прихильність до них, і вони докладно пояснюють і показують, якою дорогою їм слід їхати.

У розповіді від того часу, як у хаті почули гул війська, що наближається, і до того моменту, коли показали воякам шлях, тривала зав'язка. У ній оповідачка, як вже ми згадували, майстерно тримає слухачів у тривалій постійно наростаючій драматичній ситуації. Серед іншого ця емоційність також інтригує реципієнта, загострює його увагу, робить творчим співпереживачем, налаштовує дізнатися, що ж тут насправді діється, що це за армія і чому така протилежна до очікуваної від російських солдат, мирна й прихильна поведінка.

Усе це розкривається у розв'язці. І знову ж таки робиться це не стандартно, не через пряме повідомлення, а крізь призму однієї побутової деталі. Навчені чималим життєвим досвідом не завдавати невіданому війську лишніх питань, селяни так і не наважилися прямо спитати, хто ж вони такі. Військові також не вважають за доцільне починати розмову із декларування, хто вони такі, можливо, такого не допускали звичні для війська вимоги конспірації. Та все ж певний вельми промовистий привід таки спонукав їх розкритися перед селянами, відкрито сказати, хто вони такі. Ось як про це йдеться у тексті: «Но а мама ще мали коло себе такий клунок, що ми такий мали одяг до церкви легенький. А може він, бідний, подумав, що то якісь харчі або шо. Каже: «Жіночко, а шо то в Вас під пахою?» Мама: «Та знаєте, то я маю такі лахи до церкви, бо нас ту грабують, і ми так ховаємося з тими лахами, щоби ми

мали в чім до церкви зайти». — «Ми не грабіжники, ми Українська Повстанська Армія. Ми волиняки. Чули про Волинь?» Мама говорить: «Чула, чула. Я за Австрії кінчила аж чотири класи».

Тут просто вражає, як мале дівча реалістично змоделювало міркування цього вояка, що спитав про клунок. При цьому також простежується її логічно-сміслова й почуттєва трансформація у ставленні до все ще незнаного їй війська від початкового перед ним страху й зневаги до прихильності через сумирну й тактовну поведінку і до співчуття, бо вони голонді. Очевидно, що дитина вже добре знала із особистих спостережень у власній сім'ї та й взагалі в селі, що харчове забезпечення повстанців повністю залежить від селян. Попри те, що у вимучених військами й окупаційними поборами людей не завжди вистачало продуктів для власних потреб, все ж вони останнім ділилися з партизанами. А при цьому це було ще й пов'язано з великою небезпекою переслідувань від поневолювачів. Отож, на нашу думку, у свідомості дитини однією із основних стереотипних рис повстанців був їхній зголодований вигляд. І саме це найбільше викликало в неї до них співчуття. І ось тепер ці самі ознаки зголодованості вона підмітила у цього вояка, і це на підсвідомому рівні в її душі викликало прихильність до цього війська, і вже вона сприйняла його за наше рідне. І вже за мить з уст самого прибульця прозвучало, що вони — Українська Повстанська Армія.

З великою симпатією, основою на високих гуманістичних почуттях, оповідачка вивела образ цього невідомого повстанця. Незважаючи на його епізодичність, а також до неможливого стислості — всього лиш кілька штрихів — опису, цей український вояк представлений дуже реалістично, а водночас наділений неприхованою до нього любов'ю і співчуттям. Він фактично виступає конкретним уособленням усього цього українського війська, що проходило тоді селом, як і взагалі усієї УПА.

Безперечно, що був він голодним і думав про їжу як для себе, так і для цілого загону, адже для такої великої кількості партизанського війська на рейді харчове забезпечення було проблематичним. Тим більше в умовах, коли слід дотримуватися конспірації і постійно бути готовим до сутичок чи боїв з ворогом. І все ж із скромності й розуміння тяжкого господарського становища поневоленого укра-

їнського населення він не дозволяє собі просити бо- дай якихось харчів. Та побачивши у жінки якийсь клунок, все ж у делікатний прихований спосіб про- являє своє сподівання отримати хоча трохи якоїсь їжі, виражаючи його у запитанні що ж це за клу- нок. Та почувши, що це в такий спосіб люди обері- гають від пограбування свій останній нехитрий по- житок, проймається до них співчуттям і любов'ю. Він як тільки може починає їх заспокоювати і за- певняти їм безпеку від московсько-комуністичних грабіжників. І робить це, на його думку, в цей мо- мент у єдиний і найбільш ефективний спосіб — від- крито заявляє, що вони є Українська Повстанська Армія, яка рейдує з Волині.

І, як видно з тексту, повстанець не помилився. Його зізнання дійсно справили на всіх, а особливо на оповідачку надзвичайно потужне враження. Най- перше люди вже цілковито впевнилися, що на цей раз їм дійсно не загрожує обіцяна руйна і знищення від ворожого війська. Нарешті гнітюче очікування жаху їх звільнило. Та значно важливішим для селян, і особливо для дівчинки-підлітка, було те, що вони на власні очі побачили українську армію. До цього часу їм зустрічалися лише місцеві поодинокі повстан- ці, окремі невеликі боївки чи відділи, які, звісно, не могли сприйматися такими, що реально зможуть по- долати московських ворогів. А тепер ось перед ними справжня українська національна армія з чисельною живою силою, відповідно озброєна і технічно осна- щена. Вона у розумінні людей спроможна не лише належно чинити бойовий спротив ворожій армії, але й здатна її розгромити й вигнати окупантів з рідної землі. Це вразили усіх, хто побачив своє рідне вій- сько, його висока моральність і культура, а це, в свою чергу, безпосередньо вказує і на його стійкий бойо- вий дух, волю до перемоги.

Попри можливість залишитися живими й не за- знати грабунку та руйнувань з боку ворожого вій- ська, наочне переконання в наявності «справжньої» української армії виконало стосовно населення куди вагомішу місію. Воно підтримало й укріпило в його помислах і серцях національну ідею, що у цей істо- ричний момент полягала у збройній боротьбі за влас- ну державність. З неспівмірним противником, яким була потужна московсько-комуністична імперія з її величезними ресурсами, ця боротьба була важкою, пов'язаною з великою кількістю жертв, лягала вели-

ким моральним і матеріальним тягарем на плечі ши- роких народних мас. Звідси цілком закономірно у ба- гатьох виникали сумніви, а чи доцільно вести цю бо- ротьбу, чи має вона шанси на успіх, чи не марними будуть численні людські жертви. При цьому слід та- кож зазначити, що до появи таких міркувань певним чином була причетною і потужна ворожа пропаган- да [7, с. 302]. Підмітимо, що народна епічна тради- ція Яворівщини відобразила факт, що сумніви, чи варто сподіватися на успіх боротьби, були й у самих повстанців [23, с. 196—197]. І ось тепер ці сумніви розвіяно, а на їхнє місце прийшла віра й надія.

Водночас усе побачене й усвідомлене в психоемо- ційному плані супроводжується великою радістю. З одного боку вона виражається безпосередньо вер- бальним чином. У тексті про це говориться: «І так зраділи. І я так тут під вікном також зраділа. Ще, правда, була моя сестра, то вже там в кутку сиділа. Так ми зраділи, що то їде своя українська армія». Це останнє речення, на нашу думку, є одним з тих не- багатьох, що несуть у собі найбільше ідейно-сміслове й психоемоційне навантаження.

Поряд з вербальним чинником ця радість також простежується крізь призму схвильованого й напру- женого емоційного стану оповідачки, що відобразив- ся на уривчастому пліні розповіді. Так промова- звернення повстанця, який повідомив, що вони Укра- їнська Повстанська Армія, з найбільшою імовірністю була судільною, звучала безперервним текстом. Тим часом оповідачка передає її трьома, а фактично на- вить чотирма окремими блоками, віддаленими один від одного. Це відбулося тому, що від основаного на радості хвилювання дівчинка-підліток не могла стри- матися, щоб відразу не висловити свої власні і своїх близьких враження від побаченого й почутого, а та- кож подати з приводу цього певні міркування.

Перший блок промови повстанця ми вже навели, тепер зачитуємо ще два інших, щоб мати можливість глибше їх проаналізувати. Отож через певний про- міжок розповіді з вуст вояка звучить: «Ми воляни- ки, ми йдемо вас визволяти від більшовиків, щоб ви були в Україні, щоб ви були здорові». Третій блок подається як такий, що його оповідачка ще через хвилю пригадала і мусить тепер ще додати: «Ага, вони ще сказали: «Ідіть лягайте спати, спіть спокій- но. Ви будете в Україні жити. Не бійтеся, ми свої, ми вас визволимо. Ми Українська Повстанська Ар-

мія». І вже на сам кінець слова повстанця подають не через пряму мову, а в контексті реакції на них сім'ї: «І ми так не лягали. Нам сказали, що йдіть лягайте і будьте спокійні — та де ляжемо».

Попри те, що промова упівця по суті передана через пряму мову і таким чином претендує на об'єктивне дослівне відтворення оригіналу з перших уст, коли проаналізувати її у наративному аспекті, побачимо у ній немало привнесеного від самої оповідачки. Фактично, вона скористалася прямою мовою передовсім як художнім прийомом для досягнення ефекту достовірності сказаного, а сам текст подала сконцентровано крізь призму власного його осмислення й оцінки. Ця промова попри свою інформативну функцію вражає експресивним акцентуванням й апологетикою понять «Українська Повстанська Армія», «визволення», «визволяти», «не боятися», «бути спокійним». І примітно, що для цього використаний художній засіб повторення, бо майже всі ці поняття зустрічаються у кожному з блоків промови.

Аби якомога повніше передати свій піднесено радісний емоційний стан і власне таким чином пошанування й уславлення українського війська, оповідачка майстерно використовує художній прийом протиставлення. Саме тому вона й обрала відповідну композицію розповіді, почавши її із вже згаданого прологу. Це протиставлення доволі об'ємне й кількокапланове. Передовсім різко контрастно протиставляються дві армії: московська й українська. Перша з них представлена у цілком негативному ракурсі — чужа, грізна, окупаційна, грабіжницька, готова плюндрувати й мордувати мирне населення. Друга, українська армія, навпаки подана лише у позитиві — своя, моральна й культурна, ідейно натхненна, сповнена бойового духу, готова до жертвовної боротьби з переважаючим противником задля національного визволення й оборони народних мас.

Інше протиставлення — це протиставлення почуттів. На зміну тривоги, гнітючості, страху і навіть відчаю, приходять почуття безпечності, радощів, гордощів, надії і віри в історичну перспективу своєї нації. Водночас трансформація почуттів відбувається в оптимістичному напрямку — з негативних у позитивні, що також асоціативним чином сповнює оптимізмом й ідейно-смісловим наповненням твору.

Далі вражає художнє вирішення, за допомогою якого оповідачка возвеличує й уславлює українське вій-

сько. Робить вона це не безпосередньо прямим текстом, а через об'єктивну констатацію побаченого, формально сторонній опис, що у свою чергу має запевнити його правдивість. Проте у цьому описі виразно вбачається певна гіперболізація, з одного боку — у змалюванні озброєння й технічного стану війська, а з іншого — у поданні його чисельного складу. Уважний аналіз показує нам, що у цей опис оповідачка, попри реальний фактаж, вклала свої набуті з різних джерел, у тому числі літератури, фільмів, знання й уявлення про тогочасну справжню модерну армію.

Ось як зі слів оповідачки виглядало українське військо: «Ті перші були кіннотники, кіннота була. Далше їхали машини. І на конях були, і машини їхали, і якась та техніка, ті канони чи як то називали — то всьо їхало». Відразу кидається у вічі, що увага акцентується на наявності модерних транспортних засобів — автомобілів, і на важкому озброєнні — гарматах, і водночас зовсім відсутні вояки, що рухаються пішки, й не згадується легкої стрілецької зброї.

Для утвердження технічності й модерності української армії також служить така ось деталь із розповіді: «Направляючий став з тою палкою і направляв, а ті їхали, їхали і їхали». На нашу думку, цей образ регулювальника більшою мірою запозичений оповідачкою із численних радянських фільмів про німецько-московську війну, ніж узятий з реальності.

Розповідь про одей дійсно реальний рейд волинського загону УПА через Яворівщину у серпні 1944 р. ми зафіксували й у кількох інших селах. Майже у всіх них про автомобілі і гармати не згадується нічого, а йдеться лише про піхоту і верхівців. Ось як, наприклад, це зазначено у розповіді із села Новосілки: «Там сотні переходили з Волині в Карпати. Видно, що люди такі були помучені, бо йшли зі зброєю, зі всім. Навіть ще австрійські карабіни бачивім в них. Іде з австрійським карабіном, і той карабін в добрім стані. Я в зброї розбирався добре, я ті карабіни знав. [...] Навіть хліб вони міняли на свіжіший. Бо з Волині йшли, то всьо пішком, рюкзаци, мішки — то всьо було набито»⁴. Цікаво, що тут оповідач, на противагу респондентці з Бунова, підмічає навпаки застаріле стрілецьке озброєння повстанців — що, очевидно, відповідає історичній правді — австрійські карабіни з часів Першої світової війни. Між іншим, ця

⁴ Записав Є. Луньо 23.02.2005 р. у м. Новояворівськ Яворівського р-ну від Переходеня Степана, 1930 р. н.

деталь також по-особливому уславлює й героїзує українську армію. Мовляв, наші вояки були настільки високоідейними, міцними духом і хоробрими, що без вагань ішли на значно краще озброєного ворога. Про піший і кінний рейд цього відділу вказується і в тексті із села Оселя: «Я пам'ятаю, але тільки не знаю, в яким то було році, як ті справжні партизани, та партизанська армія УПА їхала в Карпати. Вони йшли ту з Віжомлі через наше село, через Дернаки. То вони їхали, прощалися з нами. Через Бунів потім йшли. Їх багато було, ціла колона така йшла, були на конях, і так ішли. Добиралися десь до Польщі до границі, а потім не знаю, де вони там ішли»⁵. І лише в одній з розповідей вказано, що волинські повстанці мали й автотранспорт: «То тоди якраз тудиль їхали ті партизани файні з Волині, волиняки їхали. Вони мали машини, мали сильнішу зброю. В Яворові вони міст зірвали, половину того мосту, де той Ян був»⁶. Цей останній випадок ми схильні вважати таким же художнім вимислом, як і у тексті, що його аналізуємо.

Ще масштабніше оповідачка вдається до художнього перебільшення, подаючи кількісний склад згаданого українського війська. І робить вона це, знову ж таки, у доволі простий традиційний спосіб — спочатку лише стверджує, що військо проїздило попри їхню хату усю ніч. «Як почали смерком їхати, ще завидна, і ми так стояли, так маємо одне вікно на подвір'я, а те вікно якраз до дороги, і вони їдуть просто нашого вікна. [...] Так їхали ціліську ніч, що вже день був білий, вже надворі сонце світало, як кінчився той хвіст і поїхали».

Як бачимо, тут немає якихось числових параметрів, і в художньому плані це цілком оправдано. Адже для дівчинки-підлітка у цій ситуації навіть приблизно визначити число вояків було б надто неправдоподібно. Тим часом використання традиційної, притаманної казкам формули передавання кількості крізь призму очевидного часового проміжку видається цілком імовірним. Водночас цей художній прийом для реципієнта є певним творчим співактом, візуальний образ він для себе розкодує у числовий формат. Звичайна логіка підказує, що рахунок міг сягати два-три десятки тисяч.

⁵ Записав Є. Луньо 9. 03.2011 р. у с. Оселя Яворівського р-ну від Каспришина Івана, 1935 р. н.

⁶ Записав Є. Луньо 2.11.2011 р. у с. Черчик Яворівського р-ну від Воловецького Антона, 1933 р. н.

Виходячи з ідейної сутності твору, оповідачці не так розходилося визначити точну кількість вояків, як довести, що їх було настільки багато, щоб були усі підстави називати їх справжньою армією, яка здатна нарівні воювати із армією ворога.

Крім зазначеного у тексті бачимо ще й інші художні прийоми окреслити велике, «армійське» число повстанців. Це і доволі часте, навіть з потрійним повтором, вживання слова «їхали». Знову ж таки у сприйнятті матері оповідачки українська армія така чисельна й могутня, що навіть може розпочати третю світову війну. «Мама кажуть: «Та третя війна ся починає. Та буде вже третя світова війна». У свою чергу сусіди надмірно велику кількість повстанського війська виражають через здивування і навіть недовіру: «Та де українська армія, та де тільки».

Про явне перебільшення у представленій розповіді кількості війська говорять нам звичайні логічні міркування. Найперше твердженням оповідачки суперечать вимоги військової, а ще й до того партизанської тактики рейдування по окупованих ворогом теренах. Адже велике скупчення живої сили й техніки ускладнює дотримання конспірації й маскування, утруднює продовольче, технічне, медико-санітарне забезпечення. А звідси побільшена небезпека бути оточеним переважаючими силами противника й розгромленим. Про те, що українські повстанці рейдували головним чином силами однієї, рідше двох чи трьох сотень, говорять нам матеріали і наукові дослідження тактики УПА [19, с. 343—348; 17, с. 214—220]. І саме про таку кількість цього конкретного волинського загону — одна-дві сотні — підтверджують й вже цитовані тексти повстанського епосу Яворівщини, хоча при цьому і не говорять про конкретні числа, а традиційно через візуальні параметри.

Як бачимо з тексту, згодом оповідачка і сама усвідомила, чи може відчула підсвідомо, що окреслене нею в емоційному афекті таке велике число цього повстанського загону є все-таки аж надто перебільшене, не співвідноситься ні з логікою, ні з історичними реаліями. Проте вона не хоче у цьому відверто зізнаватися, цього «не дозволяє» їй глибоко вкорінений в усьому її естві пієтет перед УПА, а постійно, упродовж років шукає цьому якихось логічних, опертих на реальний фактаж підтверджень. І ось, коли вже Україна у 1991 р. відновила свою державність,

оповідачка знаходить потрібні їй переконливі відомості. «Аж потім я тут якісь книжки мала, то я читала, що вони мали на Волині підпільну трикотажну фабрику, де виготовляли мундири, мали підпільну військову техніку, то ще мали, де виготовляти зброю. Що стільки то тисяч їх їхало».

Слід також зазначити, що певну роль у стимулюванні й утвердженні гіперболізації заgonу повстанців також відіграв стереотипний героїчний образ Волині. До його формування значимо прислужилася на той час відома у Галичині в масовому побутуванні повстанська пісня «Гей на півночі на Волині» [18, с. 22—23]. З одного боку, цей образ виводиться із історичних реалій — це край, де виникла Українська Повстанська Армія і на перших порах великими силами доволі успішно оперувала як проти німецьких нацистів, так і проти московських партизанів і радянської армії. Та, водночас, можливо навіть в значній мірі, це романтичний, уславлений героїзмом УПА український край. Він хоча і наш рідний, проте у фольклорній рецепції далекий, що не можливо його бачити на власні очі. А отож у фольклорній уяві там цілком правдоподібно створилися й діяли аж такі відповідні до народних бажань і мрій численні й могутні військові заgonи.

Далі за якийсь час у селі дізнаються, що десь там у Карпатах між цим повстанським загоном і московськими партизанами розпочався бій. Із реакції селян на цю звістку бачимо, як мирне населення надзвичайно вболіває за своє військо. Розуміє, що бій нерівний, що ворог переважає і живою силою, і озброєнням, і тому наслідки бою можуть бути трагічними. Та водночас люди усвідомлюють, подивляються і захоплюються завзяттям і жертовністю, з яким наші вояки вступили у бій. З одного боку, вважають їх славними героями, якими поправу слід гордитися, а з іншого боку — дуже переживають, аби хлопці не загинули, аби щасливо вийшли з бою живими. І при цьому селяни вдаються до єдиного можливого у цій ситуації способу допомогти рідному війську — усією громадою клякають на землю й щиро моляться до Бога за перемогу у бою й щасливу долю вояків-героїв. «І ми так во півкілометра ішли гет во до Дуська і так дальше на гостинець, там якийсь пам'ятник тепер стоїть, то є найвище місце, і ми дивилися, як там рвалися в небі ті снаряди. Ми всі люди, там нас було багато, може з дваїцять чоловік, ми всі клякли,

молилися. Думаю, Боже, щоб допоміг Бог, щоб вони дістали перемогу». Ця їхня молитва — це не лише словесні прохання. Не менш значимою є й невербальна складова мотиви; ота глибока віра й надія на Божу справедливість і ласку, а також сконденсована у словах могутня духовна енергія, що їх через посередництво Господа передається воякам.

Слід зазначити, що народно-філософський постулат, виражений приповідкою «Молитва залізо лопить» у повстанському епосі зустрічається досить часто. Народ вправно володів цією потужною духовною зброєю, застосовуючи її у різних формах і обставинах. Так серед в'язнів радянських тюрем побутовали спеціальні молитви до Матері Божої, до Ісуса Христа, щоб допомогли витримати тортури й не заломатися [23, с. 117]. Маємо епічні розповіді про те, що саме завдяки постійним молитвам батьків сини поверталися живими з фронту. У народному розумінні молитва навіть могла врятувати московського прислужника від справедливої повстанської кари. В екстремальних умовах молитва інколи могла використовуватися навіть разом з прокльонами. Ось як емоційно й колоритно про це йдеться в одному з народних оповідань: «Дуже тяжко нам було то перечекати, як москалі викрили яку криївку, і там йшов бій. Як іно їдут які машини з солдатами через село — зара всі люди в тривозі, не дай Бог, може де який сексот пришлідив кого, і тепер їх будут брати. Вже чекаємо, вже ся серце б'є. А як вже стало чути стріли — то вже не можеш собі місця знайти. Самому не можна було то витримати, то ми ся сходили до когось. Вкупі той страх і тривогу легше перебути. Слухаємо — москалі гаратают густо страшне, дают серії тра-та-та-та, тра-та-та-та, а партизани рідше, іно бавх, бавх, бавх, бо не маот так амуніції. Старші жінки клякают і зі сльозами ся зачинают молити. На голос моляться і до Матінки Божої, і до Ісуса Милосердного, і до всіх святих. «Та Матінчко Божа, та Ісусику милий, та спаси і сохрани тих наших дітей, та відверніт від них кулі, та дайте їм щасливо вийти з тої біди, та змилуйтєся над нами, та лишіт їх при життю!». Так зносят руки і ся молят, благают. А ми, молоді, то знов з тої злости кляли москалів. «Та аби їм руки покрутило, щоби не могли стріляти. Та аби їм ноги покрутило. Та щоби їх зашліпило, щоби вони не могли ні видіти, ні чути, та щоби їх там всіх побили».

Старі ся так молят, а ми так кленем.

А як вже стріли перестали і всьо втихло, то всьо йно тая тривога є далі. Бо не знати, чи вирвався хто, чи ся постріляли хлопці, чи може кого живим взяли. І так чекаєм, чи будут брати москалі зі села фіру, бо вони самі їхали машинами, а побитих хлопців фіром везли через село — на, най ся люди дивлят. А як точно знали, що котрої партизан з нашого села, то го кинули коло сільради чи де — на маєте, дивіть-ся, так з кожним буде»⁷.

У цій розповіді, серед іншого, вражає, як люди фактично на підсвідомому рівні мобілізували воедино усі свої духовні ресурси, навіть такі, що за логікою є несумісними, у відстоюванні своєї правди.

Як бачимо з тексту, оповідачка спочатку не хоче нічого говорити про наслідки як цього конкретного, так і подальших боїв — долю зазначеного повстанського загону волинян. Вказує, що про це їй було невідомо: «І так наша повстанська армія там воювала, але правди ми не знали. Я не пам'ятаю, чи вже тоді радіо було, чи не було ще того радіа. Но і в газеті також правди не писали». Така позиція оповідачки, на нашу думку, є не випадковою. Вона не стільки відображає дійсність, скільки впливає із небажання визнати реальний стан справ — у збройній боротьбі УПА зазнала поразки. І в особливий спосіб, як на свідомому, так і на підсвідомому рівні вона не визнає московсько-комуністичної пропаганди про безславний кінець українських вояків і про крах національних устремлінь побудувати власну самостійну державу.

Та все ж такий стан підсвідомо зумисної невідомості стосовно долі одього волинського загону повстанців, а, по суті, усієї УПА, у душі і свідомості оповідачки не міг тривати безконечно. Таки треба було погодитися з історичною правдою і таки визнати доконаний факт. І вона це робить. Та що особливо важливо, робить це в ідейно-художньому плані просто-таки блискуче.

Минуло десять років, оповідачка вже заміжня жінка, і ось стається так, що її чоловік їде у відрадження в Карпати у містечко Східницю за деревиною. І вона йому дає завдання розпитати там у старших людей, що сталося з повстанцями, котрі через їхнє село рейдували у Карпати. Хоча оповідачка прямо не зізнається, але фактично її цікавить, як

вони загинули, бо такий у її уяві великий загін не міг зникнути безслідно, без бою розбігтися і поховатися поміж хати. Вона впевнена, що кінець українського війська мусів бути не лише трагічним, але й героїчним і славним. Та й не даремно відголоси важкого бою, що його селяни Бунова чули зі сторони Карпат, вони пов'язували саме з загоном волинян.

І дійсно, сподівання оповідачки, її концептуальне сприйняття й осмислення бойової історії УПА, а в ширшому розумінні — усієї тогочасної збройної боротьби українців за власну державність повністю підтверджує епічна традиція з околиць містечка Східниця. Там місцеві мешканці розповіли, що у їхньому терені у боях з московською армією був повністю розбитий великий загін українських повстанців. Цей номінально привезений з Карпат, а фактично скомпонований оповідачкою переказ надзвичайно вражає своєю ідейно-художньою довершеністю. Що ж до поразки УПА, то тут маємо лише суху констатацію відповідно до історичної правди. В основі ж тексту лежить найвищої міри пієтет стосовно українського вояцтва, пафосне уславлення його особливих бойових і моральних якостей, його героїчного подвигу.

Найперше наші повстанці змальовані як непереможні й нездоланні. У відкритому рівному бою вони щент розгромили і гнали із своєї землі московських червоних партизанів. «Я Вам не можу переказати, я Вам не можу передати, яка то була героїчна боротьба українських повстанців, як вони героїчно боролись. Як вони гнали москаля, і гнали, і гнали. І тільки трупи москаль лишав, і потім вони під'їжджали іно ті трупи забирали десь на поїзд та й вивозили. Таку перемогу вони мали, так героїчно боролися. Я не пам'ятаю, скільки то днів було такої завзятої боротьби».

У цій яскравій епічній картині кидається у вічі майстерне використання прийому протиставлення своїх і чужих через цілковиту відсутність загиблих в одних і велику кількість трупів у других. Тут хоча й не виражене вербально, але в ідейному плані асоціативно присутнє характерне для традиційного героїчного епосу художньо-смісловє кліше — своїх вояків не бере ворожа зброя. Дослідники героїчної прози попередніх віків неодноразово звертали увагу на народні розповіді про те, як княжих дружинників, козаків, гайдамаків, опришків не брали стріли, мечі, шаблі, чи кулі ворогах [15, с. 156; 21, с. 126, 138, 157, 175]. Зазначимо, що доволі часто це кліше ми зустрічали

⁷ Записав Є. Луцьо 24.10..2005 р. у с. Наконечне Друге Яворівського р-ну від Меньок Марії, 1927 р. н.

й у змалюванні героїв повстанського епосу. Проте варто підмітити, що коли у минулому це в розумінні народу досягалося завдяки якимсь магичним предметам, чарам, зачаттям, то в останні часи сприймається як Господня опіка й охорона внаслідок численних молитов й щирої любові та інших позитивних почуттів до своїх оборонців від широких народних мас.

Що ж до поразки, то у розумінні оповідача вона вмотивована історично, закономірно випливає із тогочасних об'єктивних обставин — багатократної переваги противника у живій силі й техніці. На допомогу московським партизанам прийшла велика кількість регулярної армії, взяли наше військо в оточення. У такій ситуації докоряти за поразку оповідачеві навіть на думку не спадає, бо це було б і аморально, і безглуздо. Навіть якби при цьому повстанці здалися у полон, вони не заслуговували б найменшого осуду.

Та все ж у цьому вставному карпатському переказі українські вояки, незважаючи на цілковитий розгром, представлені передовсім як герої. При цьому їхній героїзм має доволі об'ємну й кільккапланову наповненість. Найперше, згідно з фольклорною ціннісно-понятійною шкалою, вони вже апіорі герої тому, що задля захисту рідної землі і народу без жодних вагань вступили у бій з переважаючими силами ворога. По-друге у цьому бою проявляли чудеса стійкості, хоробрості й звитяжності. І, по-третє, це вже апогей героїзму, що бились всі вони до загибуні, ніхто не здався в полон: «І так вони бились до останньої кулі. І так героїчно вони билися, що ніхто не здався живим. Що нікого вони живого не взяли в руки. Ніхто не здався живий. Бо знав, що піде на муки все одно. Загине — то загине за свою Україну».

Для художнього вираження найвищого пієтету перед героїзмом повстанців оповідачка вживає установленого вислову «до останньої кулі». В арсеналі української фольклорної естетики це поетичне кліше пройшло тривалий розвиток. Як синонімічна трансформація з часу появи вогнепальної зброї попередніх «до останнього подиху», «до останньої каплі крові» воно віддавна вживається для суперлятивного означення бойового чину, вояцьких якостей. Не зважаючи на його поширеність і традиційність, це кліше в аналізованому тексті не є банально-формальним, а гостро проймає свідомість і психіку, бо ж йдеться про сокровенно-екстремальні моменти людського буття, про найвищу світоглядно-

ціннісну сутність людини у проекції на життя — смерть — безсмертя.

Водночас слід вказати, що тут цей сталий поетичний вираз вирізняється новаторським, значно ширшим ідейно-художнім навантаженням. Якщо у попередні епохи він позначав індивідуальний героїзм — одного чи принаймні кількох вояків, то тепер стосується усіх без винятку повстанців. Отож у сприйнятті оповідачки йдеться про масовий героїзм цілого волинського загону, за її словами — армії. А звідси внаслідок художнього узагальнення й типізації закономірно виникає такий необхідний і цінний для формування суспільної свідомості масовий стереотип славної і героїчної Української Повстанської Армії.

Поряд із поетичним кліше «до останньої кулі» в одному смислового полі асоціативно перебуває ще одне генетично споріднене кліше «остання куля для себе». Спочатку безпосередньо у вербальній формі оповідачка його не називає, можливо, з релігійних міркувань не хоче відкрито говорити про самогубство, але контекстуально підводить до нього кількарізним наголошенням, що ніхто не здався живим, нікого живим не взяли. Та на кінець вона все ж виголошує прямим текстом: «...І ніхто з лісу живий не вийшов, і ніхто не клякав перед ними, і ніхто живим не здався. Останню кулю тримав для себе, щоб не здатися живим. Так героїчно стільки тисяч армії там тоді загинуло».

Цей останній сталий вираз доволі часто вживається в повстанському епосі, оскільки є органічною художньою реакцією на доволі поширене у повстанській збройній боротьбі явище, коли у безвихідному становищі вояки не здаються, не просять пощади, а самі себе стріляють. І це явище оповідна традиція використовує як ще один особливо ефективний, бо ж опертий на найвищу ціну — самопожертву власним життям, чинник возвеличення й уславлення Української Повстанської Армії. Відмовившись здатися, повстанці констатують перед ворогом свою моральну й ідейну вищість, демонструють свою до нього зневагу. А найважливіше — цим вони в особливо ефектний для художнього сприйняття спосіб утверджують свій бойовий героїзм у його кульмінаційному вираженні, і таким чином увіковічують як ідейно-світоглядну цінність для майбутніх поколінь.

Глорифікація рідної армії в особливий спосіб продовжується і після загибелі усіх вояків. Чутлива жіноча натура оповідачки розгортає перед слухачем досить експресивну картину осквернення тіл полеглих повстанців. У шкалі культурних цінностей цивілізованих народів полегли з честю вояки заслуговують на належний похорон, навіть якщо вони й з армії противника. Від росіян українські повстанці такого не дочекалися, а навпаки зазнали глузу. Їх мертвих, а декого ще й напівживого бульдозерами згортали у ями і рови. Це, знову ж таки, дає надзвичайно промовисту різко протилежну характеристику одним і другим. Стосовно повстанців це ще одне підкреслення їхньої жертвності. Вони ідуть на війну з диким ворогом, знаючи, що можуть не мати могил, що можуть не бути не те що по-християнськи, а навіть по-людськи похоронені.

У героїчному ліро-епосі й епосі мотиви вояцького похорону й вояцької могили є доволі поширеними. Це йде від архетипу культу предків, культу воїнів. Тут вбачається відголос первісних вірувань, що належно, з дотриманням усіх відповідних обрядів, похоронена людина не піде у небуття, а відродиться для наступного життя. Яскраве розгортання цих мотивів простежується у тематичному циклі народних пісень про загибель Євгена Коновальця, коли народ просить рідну землю не бути гордою і прийняти із чужини тіло вождя [12; 13]. Повстанців же це характеризує позитивно в тому плані, що ще в одному ракурсі підкреслює їхню вояцьку доблесть і героїську жертвність. Та основна, найважливіша художня функція цього опису — це не просто розчулити, а в особливий спосіб оцінювати шану й пам'ять, яку викликає культ вояцьких могил, трансформувати в епічну форму і перемістити їх просто у фольклорну свідомість й закріпити у фольклорній пам'яті. Там окупант бульдозером вже не заїде.

Водночас ця картина демонструє нам справжнє хиже й дикунське нутро окупанта. Це фактично продовження, ще одна з великої кількості подібних за суттю образних реалій поневолення, що їх змалював український фольклор. Це відповідь на риторичне банальне запитання московських займанців, що побутує як народна паремія: «Но почему вы нас так не любите, ведь мы же вас освободили?»⁸.

(Ну чому ви нас так не любите, адже ми вас визволили. — з рос. Є. Л.).

У цьому художньо перебільшеному уславленому й героїзованому ідеалізованому описі представлено військо не стільки, яким воно було в реальності, скільки таким, яким оповідачка його хотіла бачити й уявляла. Підґрунтя цих художніх трансформацій лежить у не одній, а кількох площинах. Найперше «зробив» своє отой афектний спалах позитивних емоцій, викликаний неочікуваною появою саме своєї армії — створеної захищати й визволяти, а не чужої, що прийшла нищити й мордувати. Друга площина теж лежить у тодішньому конкретному моменті — усвідомлення дівчинкою-підлітком того, що всенародна національно-визвольна боротьба може бути успішною лише при наявності своєї справжньої сучасної армії. І, нарешті, третя площина вже виводиться із пізнішого тривалого часу, коли, згідно з епічною традицією, майже усі українські повстанці героїчно загинули у кровопролитних боях з переважаючим ворогом. В осмисленні оповідачки чинити такий стійкий і тривалий опір — на це була спроможна тільки справжня армія, з її найкращими як ідейними і моральними, так і матеріально-технічними якостями. А те, що упівці не здавались, а свідомо ішли на смерть, беззаперечно засвідчує їхній героїзм і славу.

В аналізованому народному оповіданні апологетика й ідеалізація Української Повстанської Армії відбувалася також у ракурсі реакції на масову інтенсивну московсько-комуністичну пропаганду. На противагу її облудним твердженням, що українські повстанці це «буржуазні націоналісти», «бандити», «грабіжники» тощо, народна епічна традиція виробила історично правдивий й художньо вивершений образ УПА як славної героїчної і безсмертної армії.

Таким чином українські повстанці свою фізичну поразку трансформують у моральну й духовну перемогу. Це також і їхня світоглядно-ціннісна перемога, оскільки із пари постулатів «життя у неволі — смерть за свободу» обирають останній як вищу гуманістичну істину, сповнену перспективи непроминального онтологічного буття. І, насамкінець, це також перемога ідейно-політична, адже, за твердженням Юрія Липи, справжність, нездоланність ідей визначається тим, наскільки люди готові платити за них найвищою монетою — кров'ю, тобто життям [9, с. 31].

⁸ Фольклорні записи політичної сатири Євгена Луны.

Основна, визначальна сутність цієї перемоги повстанців у ракурсі народної філософії полягає в тому, що вони через акт героїчної смерті від життя дочасного фізичного перейшли у вічне духовне життя епічної традиції. Тепер вони повсякчас зі славою перебуватимуть у світлій пам'яті народу.

Поряд з усім іншим в аналізованому народному тексті не можна не захоплюватись так барвисто й об'ємно виведеними оповідачами. Найперше, звісно, це фольклорний автопортрет-доля самої нашої респондентки — вельмишановної Стефанії Писик. Те, наскільки пристрасно її фольклорна свідомість і пам'ять заангажована повстанською тематикою як від дитинства, так і до поважної старості, є цінним фактичним матеріалом для розгадки таємниць і розкриття особливостей функціонування новітнього усно-словесного процесу.

Фольклорна творчість за своєю природою колективна, тому-то на вираження ідейно-художнього змісту твору закономірно органічно співпрацюють кілька народних авторів. Образи карпатських оповідачів наша оповідачка, з одного боку, подає як своїх духовних двійників — ідейно-політичних однодумців. Бо в її розумінні, чистому і природному, по-іншому сприймати героїку УПА просто неможливо. Та, водночас, у своїх таких судженнях вона відображає історичну правду. Адже мільйони українців саме у такому ракурсі і таким чином бачать і осмислюють національно-визвольну боротьбу під проводом ОУН і УПА.

Далі, на підтвердження героїчних діянь українських повстанців у Карпатах, а, фактично, — на підсилення достовірності своєї про це розповіді, також майстерно залучено розповідь ще однієї особи — повстанця із свого села, що особисто воював у Карпатах.

Ось які вони — сьогоднішні носії епічної традиції, сучасні своїм духом кобзарі і лірники — гідні і величні у своїй багатій духовній культурі, високій національній свідомості, з активною життєвою позицією й невтомною плідною фольклорною діяльністю. Який гарний приклад для теперішніх державних і наукових мужів бути громадянином, українцем, особистістю.

На прикладі представленого тексту усної словесності виразно бачимо, що у народному середовищі Українська Повстанська Армія як об'єкт епічної творчості функціонує перманентно й активно. Фольклорний процес змальовує і осмис-

лює її як від часу виникнення й бойової діяльності — й аж до сьогодні.

Це все у свою чергу переконливо доводить, що ота національна ідея, що її сформувала ОУН і героїчно та жертвовно втілювала у життя — Українська Повстанська Армія й усе збройне підпілля, з гідністю перейшла випробування кров'ю й довела свою істинність й історичну перспективність. Тому-то вона й надалі залишається у формі героїчної епічної традиції у помислах і серцях народу.

ДОДАТОК

Текст

«Так ми зраділи, що то їде своя українська армія»

Це було після війни. Не пам'ятаю, який то був місяць, іно було тепло. Дижурний села Бунова пройшов з бубном по селу і сповістив всіх людей, щоб всі йшли до читальні на збори, бо приїхало начальство з району і мають дуже важливу справу до людей. І так ішов бубнів. Я так вибігла на дорогу, і він сказав сказати мамі. І так всі люди пішли. Пішли вони до читальні, бо читальня, то як би тепер клуб. Її, ту читальню, перед війною тільки посвячували, я пам'ятаю водосвяття.

Там був з району і говорив всім людям, як та читальня повна була народу. «Якщо ви будете переходити бандерів і їх годувати, так ми спровадимо військо, техніку, перестріляємо вас всіх винних і невинних, а село спалимо. Знищимо Бунів з лиця землі. Що вже більше Бунів не буде існувати на землі».

І від того часу я не пам'ятаю точно, чи то пройшов тиждень, чи може два тижні, над вечером смеркається — гуркіт такий в небі чути, як літаки, як щось як машини. Но а ми вже в війну привикли до гуркоту того. Та дивимось, за рогом, то недалеко від нас, може на сто метрів нам було видно, дальше нам не було видно, там був низ, і то заступало, дивимось — їде військо. Я кажу: «Мамо, та їде військо. Та їде військо зі Сходу. — Хто їде? — Москаль». Так як обіцяли обступити, перестріляти і спалити — так і їдуть.

І так та колона їде, а ми повтікали до хати, загнулися на дручок навіть обидві з мамою, нікого більше не було. То смеркалося, ще було троха видно. І перші на конях їдуть і до наших воріт.

Прив'язали коні до воріт і входять до хати. Йой, я думаю, може я сховаюся під ліжко. Але подумала, як я залізу під ліжко, а буде хата горіти, і ліжко, і я під ліжком. Може я втечу до кухні — через вікно і на другу сторону втечу.

Тут підходять до хати і просять, а якраз ще видно ся на дворі: «Йой, господиня, вийдіть. — Чи «господиню» чи «госпоєю», якось в такому дусі, — та вийдіть до нас, та вийдіть до нас». А мама: «Що вам треба? Що ви хочете? Ми нікуди не виходим». — «Та вийдіть, ми вас хочем попитати. Та вийдіть, та не бійтеся нас». А я кричу: «А ви нас хочете розстріляти». — «Та ні, ми вас не будемо стріляти, вийдіть до нас, вийдіть. Ми тільки хочемо щось запитати». І так просять ласкаво. І тато вийшли з мамою. А я так заглядаю, думаю, може вже будуть їх стріляти чи що.

«Скажіть, куди веде дорога на Мостиська?» Бо там в Бунові одна дорога веде до Мостиська, а друга веде в тупик, там ще є дваццять господарів, і всьо. І тих дві дороги так все змилювали. Та карта військова, видно, була недобре зроблена, бо так все і німці вступали так і питали, так і москалі, і поляки — то всі коло нас не знали, чи на ту дорогу їхати, чи на ту. Щось було в війну таке їм виготовлене не дуже ясно. Та й наші вийшли і тут розказують. А я так заглядаю через вікно, там в щілину так заглядаю, слухаю. Та вони просять дорогу їм показати, то всьо їм розказати. І мама з татом їм показують, розказують, де їм переїхати. Та хутирок Діброву і там, як той ставок є, зразу робити поворот наліво, і є сокільський ліс. І від Соколі дуже близько є Мостиська.

Но а мама ще мала коло себе такий клунок, що ми такий мали одяг до церкви легенький. А може він, бідний, подумав, що ще якісь харчі або шо. Каже: «Жіночко, а що то в Вас під пахою?» Мама: «Та знаєте, то я маю такі лахи до церкви, бо нас ту грабують, і ми так ховаємося з тими лахами, щоб ми мали в чім до церкви зайти». — «Ми не грабіжники, ми Українська Повстанська Армія. Ми волиняки. Чули про Волинь?» Мама говорить: «Чула, чула. Я за Австрії кінчала аж чотири класи». А колись чотири класи за Австрії, то то була як восьмирічна дев'ятирічна освіта. Вони знали всі держави і столиці. І весь церковний молитовник напам'ять, всі антифони до кожного свята. І то всьо так за Австрії вчили. Подумати, як Австрія вчила, і поляки вчили, а як тепер вчать, що тепер роблять з нашими дітьми.

І мама каже: «Я чула, чула». — «Ми волиняки, ми йдемо вас визволяти від більшовиків, щоб ви були в Україні, щоб ви були здорові».

Но і так в тій мінуті мама не мали шо винести і їм дати, може хліба не було, не знаю. І так зраділи. І я так тут під вікном також зраділа. Ще, правда, була моя сестра, то вже там в кутку сиділа. Так ми зраділи, що то їде своя українська армія. Ті перші були кіннотники, кіннота була. Дальше їхали машини. І на конях були, і машини їхали, і якась та техніка, ті канони чи як то називали — то всьо їхало. І як почали смерком їхати, ще завидна, і ми так стояли, так маємо одне вікно на подвір'я, а те вікно якраз до дороги, і вони їдуть просто нашого вікна. Так та дорога і теперка є. Там ще хатина та стара стоїть. І так просто нашого вікна вони їдуть. І я так стала при вікні і так дивлюся, так дивлюся. Ага, вони ще сказали: «Ідіть лягайте спати, спіть спокійно. Ви будете в Україні жити. Не бійтеся, ми свої, ми вас визволимо. Ми Українська Повстанська Армія». І мама з татом їм ще побажали доброї дороги і все, і ті кіннотники пішли. Направляючий став з тою палкою направляв, а то їхали, і їхали, і їхали.

І ми так не лягали. Нам сказали, що ідіть лягайте і будьте спокійні — та де ляжемо. Мама кажуть: «Та третя війна ся починає. Та буде вже третя світова війна».

Так їхали цілісіньку ніч, що вже день був білий, вже надворі сонце світало, як кінчився той хвіст і поїхали. Но не дальше, як в сокільський ліс заїхали вони. Мусіли десь зупинитися.

А зара зранку вже люди з того кінця всі поприбігали до нас питати, що то за войско їхало, куди то москалі поїхали. Мама говорить: «Та не москалі, та то українська армія поїхала». — «Та де українська армія, та де тільки». Я сама всі ті роки донедавна, я весь час думала, де вони взяли стільки зброї, де вони взяли стільки мундирів, де вони взяли стільки війська. Всі ті роки. То був сорок п'ятий рік — по дев'яностий рік до України. Аж потім я тут якісь книжки мала, то я читала, що вони мали на Волині підпільну трикотажну фабрику, де виготовляли мундири, мали підпільну військову техніку, то ще мали, де виготовляли зброю. Що стільки то тисяч їх їхало. І тут люди прибігали, питалися, бо казали, що вони чули гуркіт, але всі боялися вийти до того війська. Бо ніхто не знав. Зі Сходу хто їде? — мос-

каль їде зі Сходу. Якби звітій — думали би, може поляки, може німці, а звітій, то тільки москаль. І так люди ішли, і так потім питалися.

Через якийсь там день хтось дав звідтам знати, що там їх десь в Карпатах перестріли, чи то тоді ще була та партизанка під проводом Ковпака, чи то якась інша, що там їх перестріли. І там зав'язався дуже великий бій. І ми так во півкілометра ішли гет во до Дуська і так дальше на гостинець, там якийсь пам'ятник тепер стоїть, то є найвище місце, і ми дивилися, як там рвалися в небі ті снаряди. Ми, всі люди, там нас було багато, може з дваццять чоловік, ми всі клякли, молилися. Думаю, Боже, щоб допоміг Бог, щоб вони дістали перемогу.

І так наша повстанська армія там воювала, але правди ми не знали. Я не пам'ятаю, чи вже тоді радіо було, чи не було ще того радія. Но і в газеті та кож правди не писали.

Аж у п'ятдесят четвертому році мій чоловік їхав в Східницю за деревом. І я говорю йому — та й йому наказую, так йому клепчу: «Щоб ти не забув, тільки там приїдеш в Східницю, зупиніть машину, — вони машиною їхали за деревом, — зупиніть машину, і питайся старих хлопів, старих чоловіків про ту боротьбу Української Повстанської Армії». Бо їх їхало багато тисяч, то ціліську ніч їхало без перерви, беззупинно.

Вони як під їхали боком до лісу, а в лісі якраз були старі хлопів, на місці. І він підійшов до одного дядька, там поздоровкався, і питаєся: «Розкажіть, яка тут була боротьба тоді українських повстанців». А він говорить: «А Ви як знаєте?». — «Та бо я є з такого села, що там ми також мали своїх повстанців і ми до вас дали на ту боротьбу. — Він вже сказав, ніби він є з Бунова. — Во через наше село їхали, я бачив ту армію, і я хочу знати». А він, той чоловік, говорить: «Я Вам не можу переказати, я Вам не можу передати, яка то була героїчна боротьба українських повстанців, як вони героїчно боролися. Як вони гнали москаля, і гнали, і гнали. І тільки трупи москаль лишав, і потім вони під'їжджали іно ті трупи забирали десь на поїзд та й вивозили. Таку перемогу вони мали, так героїчно боролися. Я не пам'ятаю, скільки то днів було такої завзятої боротьби. Аж потім на допомогу тим партизанам руским прийшла велика частина армії із бойовою технікою, ліс обступили, повністю обкружили ліс. І техніка бойова, і сили є, і всьо

є — і давай наших громити. А наші бідні повстанці вже вибивалися з останніх сил — ні допомоги, ні ніякого поратунку, ні зброї, ні армії, нічим не мають допомоги. Ніхто до них не приступить.

І так вони билися до останньої кулі. І так героїчно вони билися, що ніхто не здався живим. Що нікого вони живого не взяли в руки. Ніхто не здався живий. Бо знав, що піде на муки все одно. Загибе — то загине за свою Україну.

І аж пізніше вже та боротьба завзята пересталася, тоді люди прийшли там подивитися. Боже милій, — каже, — як їх там лежало — як тих мурашок, як тої травички. На купках були, і так були. І під їхали крапи, бульдозери, і давай довкола лісу рити ями, такі ті канави рили там в тій Східниці. Давай там рити ті канави, і то всьо згортати. — То їх було кілька тих хлопів, то вони розказували і плакали. Каже, — ми йшли, то ще деякі стогнали. Ще деякі стогнали, кликали: «Мамо», — ті з наших повстанців. А ті вже згортали і живих, і мертвих, і пораниених — і всьо згортали в ті ями. Тоді в нас співали пісню: «Як ви умирали, вам дзвони не грали».

І там як ті старі то всьо розказали, і як мій прийхав чоловік — то всьо розказав. То я так всі ті роки від п'ятдесят третього року так думаю, Боже милій, Боже, а ми так ішли дивилися, які там стріли були.

Як були москалі так не дали тої допомоги, як були вони ще не дали тої армії, так наші були їх гнали, і гнали хто зна куди.

То точно вже було після війни, бо пам'ятаю, як мама казали, що починається вже третя світова війна. І так вони їхали з яворівського лісу і не через місто Яворів, а тут, як Рогізно і на Шутову, там за Буновом є Шутова під Іваниками. А бічна дорога до Яворова є інша, вони тою дорогою головною не їхали. Через ту дорогу і до Бунова, і через ту головну дорогу, що теперка ходять автобуси коло церкви, не їхали, а там, де тепер є школа в Бунові, де колись було попівство, там ксьондз жив, тою польовою дорогою, і тоді аж до цвинтару доїхали. І тоді вже через Волю, і тоді доїхали вони до нас. Але тут боротьби не було, тут стрілів не було — тут москалів в той час не було. Я думаю, так Бог їм давав, що вони тут так переїхали ту ніч, і ніхто на них не нападав, і ніякого бою вони тут не мали. Но видно, в сокільському лісі вони певно переднювали, бо вдень не могли їхати до Мостиськ, там також головна тра-

са є. І потім вночі десь якимись польовими дорогами добиралися до Карпат.

І наш хлопець один, навіть недалеко від нас жив, так само був там, не в самих Карпатах, а біля Карпат. Але його звітам чогось післали сюди, якесь завдання мав. І він розказав тоді про ту боротьбу. Як там дуже билися, як там наші гинули. Але москалів також дуже-дуже впало. Аж прийшла допомога Червоної армії, їм допомогла, і тоді, вони набрали сили, і тоді так наших обкружили. Наші вже не мали де дітися, і ніхто з лісу живий не вийшов, і ніхто не клякав перед ними, і ніхто живим не здавався. Останню кулю тримав для себе, щоб не здатися живим. Так героїчно стільки тисяч армії там тоді загинуло.

Потім я в якійсь книжці читала про ту боротьбу. А мені то чоловік ще тоді в п'ятдесят чвертій році, як він там був, і там ті місцеві жителі то розказували. І я то тепер всім все розказую, де виступаю.

Записав Є. Луньо 29.07.2011 р. у с. Любині Яворівського р-ну від Писик Стефанії, 1931 р. н.

1. Борев Ю. Эстетика / Ю. Борев ; изд. 4-е, доп. — М. : Издательство политической литературы, 1988. — 496 с.
2. Бубісь Д. Прилбичі. Крізь призму віків (історичний нарис) / Д. Бубісь. — Львів : Гердан Графіка, 2005. — 104 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський ; репринтне відтворення видання 1913 року. — К., 1990. — 525 с.
4. Гронський Й. Нарис історії Яворівщини / Й. Гронський ; вид. 2-ге, випр., доп. — Дрогобич : Коло, 2008. — 240 с.
5. Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940—2000-х років (історико-фольклористичне дослідження) / Г. Дем'ян. — Львів : Галицька видавнича спілка, 2003. — 581 с.
6. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко. — К. : Основи, 2003. — 505 с.
7. Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. — Львів : Добра справа, 2003. — 464 с.
8. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. ; упорядник Б.З. Якимович ; 4-те вид., змін. і доп. — Львів : Світ, 1994. — 712 с.
9. Липа Ю. Розподіл Росії / Ю. Липа. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1995. — 150 с.
10. Ліскевич-Карпа М. Фортеця Дукля — містечко Брухналь — село Терновиця: Історико-краєзнавчий

нарис / М. Ліскевич-Карпа. — Львів : Логос, 2010. — 128 с.

11. Луньо Є. Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини / Є. Луньо // Народознавчі зошити. — 2011. — № 1. — С. 43—65.
12. Луньо Є. Народні пісні про Євгена Коновальця / Є. Луньо // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах : збірник наукових праць. — Львів, 2005. — С. 199—224;
13. Луньо Є. Поетизація і героїзація Євгена Коновальця у народній пісенності / Є. Луньо // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — Збірник 8. — С. 130—152.
14. Луньо Є. Постать Романа Шухевича в оповідному фольклорі Яворівщини / Є. Луньо // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів : Мс, 2007. — Збірник 10. — С. 203—224
15. Мишанич С. Народні месники України у фольклорі / С. Мишанич // Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці: Том 2. — Донецьк : Донецький національний університет, 2003. — С. 96—186.
16. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942—1952 / П. Мірчук ; репринтне відтворення видання 1952 року (Мюнхен) ; підготував до друку Михайло Стасюк. — Львів, 1991. — 320 с.
17. Пелешишин М. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології / М. Пелешишин. — Львів : Світ, 1996. — 120 с.
18. Пісні УПА / збір. і зредаг. Зеновій Лавришин // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1996 ; Львів, 1997. — Т. 25. — 556 с.
19. Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-«Хмеля» / ред. і упоряд. Р. Забілий ; Центр досліджень визвольного руху, 2007. — 424 с.
20. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років / А. Русначенко. — К., 1998. — 720 с.
21. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / В. Сокіл. — Львів, 2003. — 320 с.
22. Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історично-мемуарний збірник. — Нью Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1984 — 852 с.
23. Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / записав і упорядкував Євген Луньо. — Т. 1: Наконечне Перше, Наконечне Друге. — Львів : Літопис, 2005. — 576 с. + ХХХІІ с.
24. Ярмоленко Н. Український усний героїчний епос: динаміка традиції: монографія / Н. Ярмоленко ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут філології. — Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2010. — 552 с.